
KULTURMILJÖUTREDNING

UPPDRAG: Västerås, Irsta-Olsta
FASTIGHET: Irsta-Olsta 2:13, Västerås stad
BESTÄLLARE: Patrik Bruksgård
ANSVARIG: Martin Åhrén
DATUM: 2022-10-26

Bilden på föregående sida visar åkermarken väster om Olsta by med det aktuella planområdet till höger, i skogsbrynet.

Innehållsförteckning

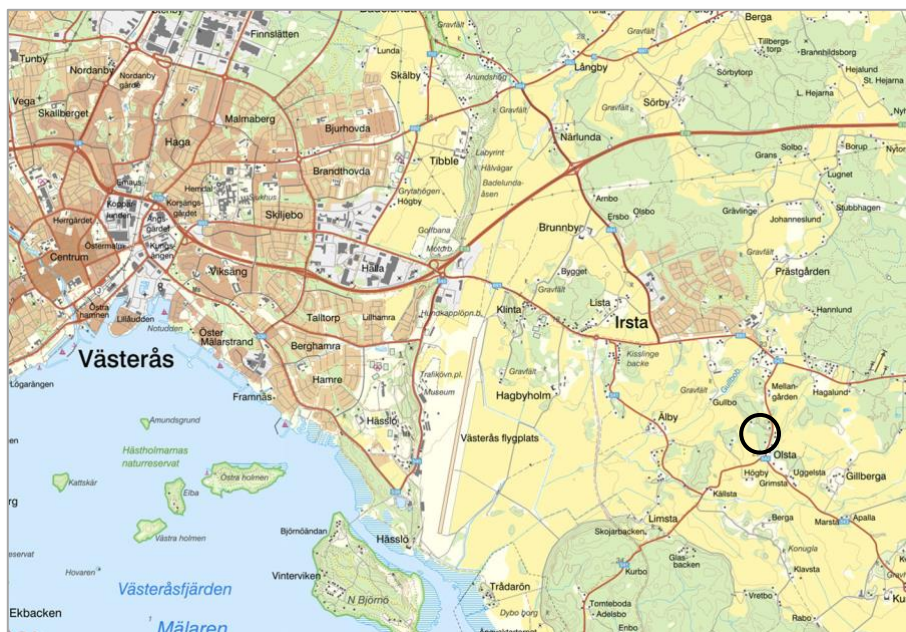
Del 1 – Kulturmiljöanalys	5
Bakgrund och orientering	5
Administrativa uppgifter	5
Bedömningsgrunder	6
Riksintresse enligt miljöbalken	6
Plan- och bygglagen	6
Tidigare ställningstaganden	6
Riksintresse [U31] Irsta	6
Kulturmiljöhänsynsområde Irsta-Springsta	7
Platsens historia	7
Nulägesbeskrivning	10
Kulturhistoriska värden	10
Del 2 – Konsekvensanalys	11
Föreslagen detaljplan	11
Detaljplanens konsekvenser för kulturmiljön	11
Samlad bedömning enligt miljöbalken 3 kap.	12
Samlad bedömning enligt plan- och bygglagen 2 och 8 kap.	12

DEL 1 – KULTURMILJÖANALYS

BAKGRUND OCH ORIENTERING

Västerås stad håller för närvarande på med att ta fram en ny detaljplan för fastigheten Irsta-Olsta 2:13 cirka en mil öster om centrala Västerås. Bakgrunden är att ägaren vill uppföra en antal bostäder i form av friliggande villor, parhus samt eventuellt också ett flerbostadshus. Fastigheten ligger inom riksintresse för kulturmiljö samt inom kulturmiljöhänsynsområde enligt Västerås översiktsplan. Mot bakgrund av detta påtalade Länsstyrelsen Västmanland behovet av en utredning av planförslagets konsekvenser på kulturmiljön i sitt yttrande över undersökning om betydande miljöpåverkan. Hille Hus o Historia har anlitats som antikvarisk sakkunnig med ansvar för denna utredning.

Planen ställdes ut för samråd 26 maj – 23 juni 2022 och befinner sig nu i granskningskedet.

Översikt över Västerås/Irsta med fastigheten Irsta-Olsta 2:13 inringad. Karta från www.lantmateriet.se 2022-10-19.

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Fastighet	Irsta-Olsta 2:13, Västerås stad
Detaljplan	<i>Detaljplan dp 1943 Irsta-Olsta 2:13, Irsta, Västerås stad,</i> dnr. 2018/00336
Fastighetsägare/beställare	Patrik Bruksgård
Uppdragsansvarig	Martin Åhrén, certifierad sakkunnig KUL, nivå K
Uppdragets omfattning	Kulturmiljöutredning
Rapportens status	Granskningshandling
Rapportdatum	2022-10-26

BEDÖMNINGSGRUNDER

RIKSINTRESSE ENLIGT MILJÖBALKEN

Riksantikvarieämbetets rapport *Kulturmiljövårdens riksintressen enligt 3 kap. 6 § miljöbalken – Handbok* (2014) ger bland annat vägledning i bedömningen av hur förändringar kan förstärka eller försvaga de kulturhistoriska värden som identifierats inom ett riksintresse. Det är kommunens ansvar att säkerställa landets riksintressen vid upprättandet av översikts- och detaljplaner. Om de kulturhistoriska värdena förvanskas eller försvinner kan förändringen bedömas som en påtaglig skada. Om så är fallet kan länsstyrelsen överpröva en detaljplan med hänvisning till riksintresset. Bedömningen av en förändrings påverkan på riksintresset skall göras på en övergripande nivå, men den kan också göras för dess ingående delar.

Riksintresset Irsta täcker ett stort geografiskt område men fokuserar på fornlämningar från brons- och järnåldern. År 2018 genomförde konsultföretaget WSP en översyn av riksintresset på uppdrag av Länsstyrelsen Västmanland (*Riksintresseöversyn Irsta* [U31], WSP 2018). Resultatet blev att WSP redovisade två förslag till förändring av det nuvarande riksintresset. Antingen bör det hävas eller så bör det omformuleras och ges en ny avgränsning. Skälet är att det nuvarande området inte återspeglar riksintressets uttryck tillräckligt väl för att nå upp till motivering av detsamma.

PLAN- OCH BYGGLAGEN

I plan- och bygglagen finns allmänna bestämmelser som skall tillämpas vid upprättandet av nya detaljplaner. Det aktuella planområdet ligger både inom ett riksintresse för kulturmiljö och ett kommunalt intresseområde för kulturmiljö. Därav skall följande paragrafer tillgodoses.

2 kap. Allmänna och enskilda intressen:

6 § Vid planläggning, i ärenden om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till
1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärdena på platsen och intresset av en god helhetsverkan. [...]

8 kap. Krav på byggnadsverk, byggprodukter, tomter och allmänna platser:

9 § En obebyggd tomt som ska bebyggas ska ordnas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. [...]

TIDIGARE STÄLLNINGSTAGANDEN

RIKSINTRESSE [U31] IRSTA

Det aktuella området har en lång historia som tydligt avtecknar sig i landskapet genom fornlämningar, bruket av marken, kyrkorna, gårdarna och bybildningarna. Riksintresset är dock avgränsat i tid till brons- och järnåldern baserat på de många lämningar som finns bland annat i form av gravfält. I motivet till riksintresset står följande:

Fornlämningssmiljö som speglar bronsålderns och den tidiga järnålderns landskapsutnyttjande.

Uttrycken för riksintresset beskrivs på följande sätt:

Betydande bronsålderslämningar i form av stensättningar, både ensamliggande och sammanförda till gravfält, skärvstenshögar och skålgropsförekomster. Högar, resta stenar och stensträngssystem från järnåldern.

KULTURMILJÖHÄNSYNSOMRÅDE IRSTA-SPRINGSTA

I Västerås översiktsplan 2026 redovisas ett flertal kulturmiljöhänsynsområden varav Irsta-Springsta är ett. Geografiskt överensstämmer detta område i huvudsak med riksintresset men omfattar ett längre tidsspänn och fler uttryck. Urvalet av kulturmiljöhänsynsområden bygger på *Västeråsbygden – Ett program för kulturminnesvård* från 1987. Här står bland annat att:

Irstaområdet är ett mycket innehållsrikt kulturlandskap med en mängd odlingsrösen, kuperade moränholmar samt ängs- och hagmarker som delar upp åkerjordarna. I norr återfinns större skogsområden. [...]

Gårdarna och byarna binds samman av terränganpassade landsvägar, som går i skogskanter och från moränholme till moränholme. En viktig vägsträckning har varit den mellan Västerås och Stockholm, vilken passerade kyrkbyn.

Länsstyrelsen redovisar sin uppfattning om området i sitt yttrande över undersökning om betydande miljöpåverkan. Följande formulering har därtill legat till grund för uppdraget att utföra denna kulturmiljöutredning:

Planområdet ingår i kulturmiljöhänsynsområde Irsta-Springsta. Området karakteriseras av en äldre bebyggelsestruktur främst på höjdryggar i landskapet, utmed en gammal vägstruktur. Omgivande gårdar och bebyggelsemiljöer utgörs bland annat av utpekad värdefull bebyggelse och bebyggelseområden. Det aktuella planområdet ligger på en platå. Planområdet ansluter inte till befintlig bebyggelse utan kommer utgöra en ny bebyggelsebildning. Länsstyrelsen anser att en studie måste tas fram för att redovisa vilket uttryck i landskapet det nya bostadsområdet medför för upplevelsen av landskapet samt påverkan på riksintresset och bebyggelsestrukturen.

PLATSENS HISTORIA

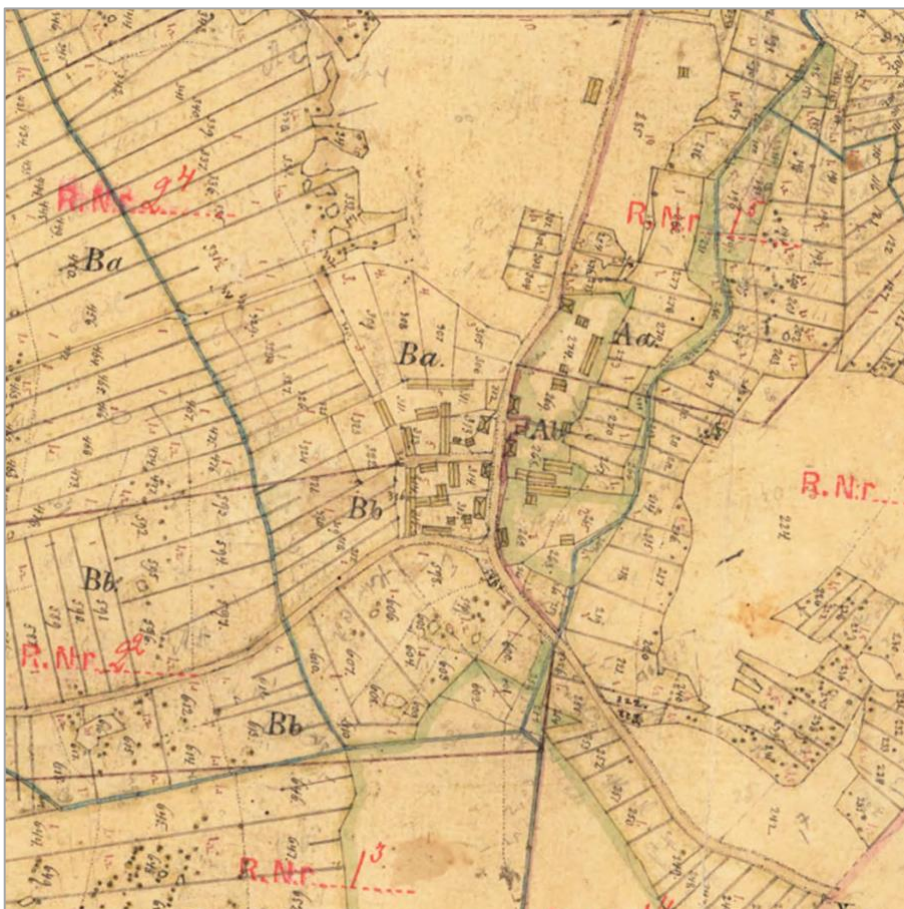
Landskapet runt Irsta bär otaliga spår av en lång historia och kyrkbyn omnämns också tidigt, redan i slutet av 1200-talet. Den bördiga marken har varit attraktiv och här finns också ett betydande inslag av större gårdar och herrgårdar med tillhörande torp. Byn Olsta har sannolikt en mycket lång historia även den med tanke på närheten till gravfält och andra fornlämningar. Byn ligger dessutom längs den gamla vägen mellan Irsta-Gäddeholm och Irsta-Kusta/Kärbo.

På en karta från 1652 finns två gårdar redovisade i byn, vardera på 20 öresland. Hur ägandeförhållandena då såg ut är oklart men senast i samband med införandet av Indelningsverket i början av 1680-talet bör marken och byn har blivit lagd under kronan, möjligen till följd av reduktionen. Drygt hundra år senare, i slutet av 1780-talet, redovisar enskifteskartan samma två gårdar: Västergården och Östergården. Men nu uppgår de till 12 öresland och är uppdelade på fyra rusthåll motsvarande ¼ mantal vardera. På kartan framgår att respektive tomt bestod av ett flertal byggnader omfattande både bostadshus och ekonomibygnader.

Laga skifteskartan från år 1875 bekräftar att byn fortfarande består av åtta rusthåll som vardera omfattar ¼ mantal. Av bebyggelsen att döma har byn också behållit sin karaktär med fyra tomter på vardera sidan av vägen mot Irsta kyrka. Genomförandet av laga skifte kom dock att förändra byn i grunden. Två av tomterna som ingick i Västergården skiftades ut, bland annat till Mullbacken väster om byn. Samtidigt skiftades en av tomterna som ingick i Östergården ut till Högby strax söder om byn. Tämmligen snart revs också flertalet av ekonomibygnaderna och den tidigare samlade bybildningen luckrades upp. På den nuvarande fastigheten Irsta-Olsta 2:13 byggdes ett nytt bostadshus efter laga skifte som fortfarande finns kvar.

Utsnitt ur 1789 års karta över Olsta by. Här syns vägen mot Irsta kyrka norrut snett upp till höger i bild samt de åtta små gårdar, eller rusthåll, som ingick i de två större egenomarna Västergården och Östergården. Karta från www.lantmateriet.se 2022-10-19 (beskuren).

På 1875 års laga skifteskarta syns att Olsta by fortfarande har sin oskiftade karaktär kvar. Bostadshusen är placerade längs vägen och ekonomibyggnaderna längre in på tomten. Karta från www.lantmateriet.se 2022-10-19 (beskuren).

Förändringarna av byn Olsta har fortsatt under 1900-talet. Av de tidigare åtta gårdar som blev fem vid laga skifte återstår numera bara en. De övriga har försvunnit och istället ersatts av friliggande villor. Det är särskilt tydligt på den östra sidan av vägen mot Irsta, den som ursprungligen utgjorde Östergården. Här finns tre tomter kvar, alla bebyggda med villor från 1940-talet och framåt. På den västra sidan, det vill säga den som utgjorde Västergården, finns fastigheten Irsta-Olsta 2:13 samt två friliggande villor som är uppförda under de senaste decennierna.

Fastigheten Irsta-Olsta 2:13 med ekonomibyggnaderna till höger i bild och det nu aktuella planområdet i skogsbrynet till vänster.

En av de äldsta villorna på den östra sidan av vägen mot Irsta kyrka, byggd på 1940-talet och väl indragen på tomten.

På den västra sidan av vägen mot Irsta kyrka ligger en omkring trettio år gammal villa som nyligen genomgått en totalrenovering. I bakgrunden skimtar det nu aktuella planområdet.

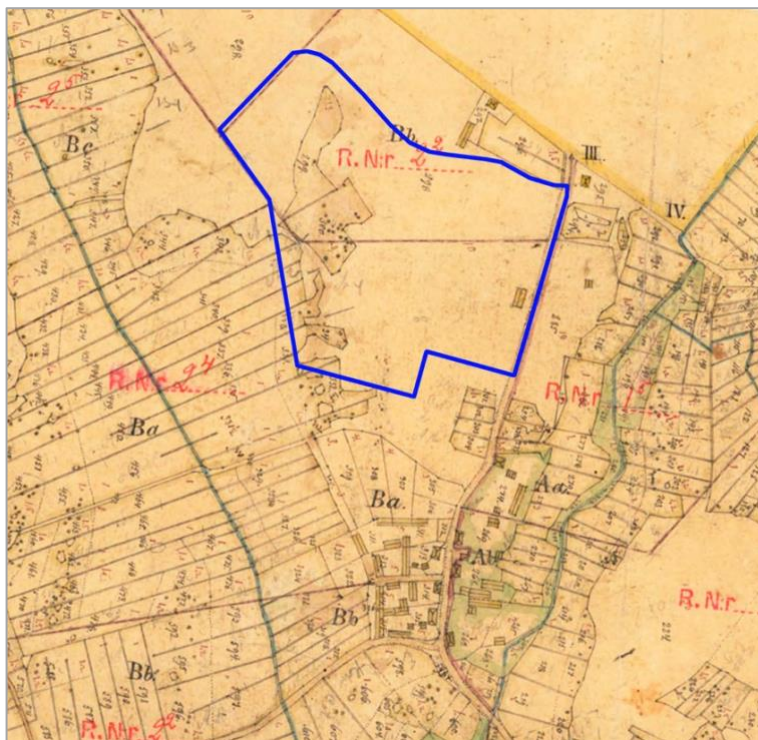
NULÄGESBESKRIVNING

Det historiska kartmaterialet visar att det aktuella planområdet i det närmaste helt fungerat som skogs- och betesmark så länge det går att fastställa. Delar av området har brukats som åker under framförallt 1700- och 1800-talet men dessa åkrar lades igen under början av 1900-talet. Det bekräftas av de arkeologiska undersökningar som gjordes av Arkeologikonsult 2019-20. Undersökningarna ledde inte heller till några fynd som visar att området varit bebott eller fungerat som gravplats i äldre tider. Sådana fynd har däremot gjorts tidigare direkt söder om planområdet.

Området är till stora delar avverkat idag och består huvudsakligen av sly. Det utgörs av en platå och en svag slänt mot åkermarken i väster. Mitt på ytan finns en drumlin som är avsedd att bevaras. Vid sidan av de äldre villorna på den östra sidan av vägen mot Irsta kyrka finns också tomter som är bebyggda med villor norr, söder och nordväst om planområdet.

Det finns ingen bebyggelse som bedömts som kulturhistoriskt värdefull i Olsta, varken i *Västeråsbygden* från 1987 eller i senare dokument och inventeringar. Av den historiska gårdsbebyggelsen finns endast ett fåtal byggnader kvar varav samtliga är tillkomna efter laga skifte på 1870-talet. Den äldre bebyggelsestrukturen är helt uttraderad.

Resultaten från den arkeologiska undersökningen finns dokumenterade i rapporten *Stensträng, härdar och fossil åker i Irsta – Arkeologisk utredning etapp 1 och 2. Fastighet Irsta-Olsta 2:13, Irsta socken, Västerås kommun, Västmanlands län, Arkeologikonsult 2020.*

Planområdet markerat på 1875 års laga skifteskarta. Här framgår att en mindre del brukades som åker vilket också bekräftats av de arkeologiska undersökningar som gjorts. Resterande delar har använts för skogsbruk och bete till följd av att marken består av morän. Karta från www.lantmateriet.se 2022-10-19 (beskuren).

KULTURHISTORISKA VÄRDEN

Eftersom planområdet saknar bebyggelse och numera är avverkat är det kulturhistoriska värdet främst knutet till platsens historiska roll som samfällt ägd skogs- och betesmark. Den skog som funnits här har bildat fond till det brukade öppna odlingslandskapet och den steniga marken har ingått i det system av moräner som sticker upp och bildar impediment i landskapet. I likhet med många andra delar av området finns det nära kopplingar till en historisk bybildning, ett gravfält och en vägsträckning med hög ålder.

DEL 2 – KONSEKVENSANALYS

FÖRESLAGEN DETALJPLAN

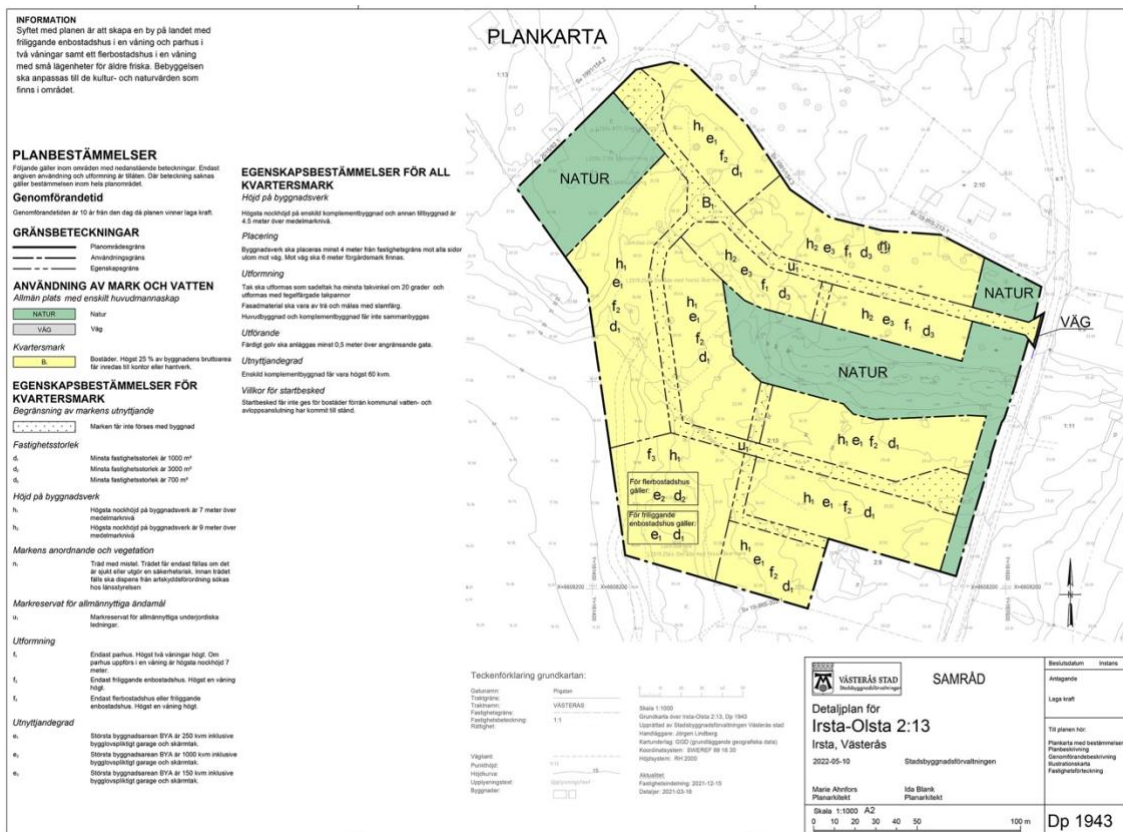
I planbeskrivningen framgår syftet med den föreslagna detaljplanen:

Syftet med planen är att skapa en by på landet med friliggande enbostadshus i en våning och parhus i två våningar samt ett flerbostadshus i en våning med små lägenheter för äldre friska. Bebyggelsen ska anpassas till de kultur- och naturvärden som finns i området.

Utbyggnaden av området regleras med bestämmelser för varje enskild bostadsform i plankartan. Bestämmelser finns för minsta fastighetsstorlek och största byggnadsarea. Höjderna regleras med högsta nockhöjd och högsta våningsantal. Utformningen regleras med fasadmateriell av trä, målning med slamfärg och sadeltak med en takvinkel på lägst 20 grader samt tegelröd takbeklädnad.

Den övergripande gestaltningsidén är formulerad på följande sätt:

Områdets läge på en platå i landskapet är en anpassning till kulturmiljön med bebyggelse på höjdryggar i landskapet. Eftersträvd gestaltning är att uppnå en lantlig karaktär som ger en "bullerbykänsla". Bebyggelsen har reglerats med utformning träfasader i slamfärger och tegelröda sadeltak. Gestaltningen är en anpassning till platsens kultur- och naturvärden.

Planförslaget enligt samrådshandlingarna daterat 2022-05-10.

DETALJPLANENS KONSEKVENSER FÖR KULTURMILJÖN

Med planförslaget kommer ett område att bebyggas som aldrig tidigare varit bebyggt. Det följer traditionen att samla bebyggelsen till impedimenten, moränbackarna, med utblickar över åkermarken. Och det bygger på en sammanhållen bebyggelse med en gestaltning som inspirerats av den mellansvenska byggnadskulturen. Men till skillnad från en traditionell bybildning kommer bostads-

husen att dominera istället för ekonomibyggnaderna och med parhus och ett flerbostadshus tillförs byggnader av ett helt annat slag än de historiska.

Byn Olsta har genomgått omfattande förändringar sedan laga skifte genomfördes på 1870-talet. Ingenting finns egentligen kvar av den historiska byn vad gäller byggnaderna eller bebyggelsestrukturen. Villor har ersatt de tidigare bondgårdarna och med deras indragna placering går det inte längre att uppleva det täta gaturum som fanns när den tidigare bebyggelsen låg med långsidan längs vägen. Idag karaktäriseras platsen snarare av vegetationen längs vägen i kombination med konventionella villatomter. Undantaget är gården på fastigheten Irsta-Olsta 2:13 samt ytterligare några äldre ekonomibyggnader i form av lador vilka bildar länk till det omgivande odlingslandskapet.

Planförslaget innebär inte att någon kulturhistoriskt värdefull bebyggelse rivs eller att något känsligt landskapsmotiv försvinner. Det riskerar inte heller att dominera upplevelsen av omgivningen på bekostnad av en äldre bebyggelsemiljö. Den gamla vägsträckningen mellan Irsta och Gäddeholm/Kärrbo behåller sin sträckning och de fornlämningar som undersökts har dokumenterats och tagits bort i enlighet med beslut av länsstyrelsen (dnr. 431-4791-2018). Konsekvenserna för kulturmiljön måste därför betraktas som begränsade även om förändringen av området blir påtaglig.

SAMLAD BEDÖMNING ENLIGT MILJÖBALKEN 3 KAP.

Riksintresset Irsta bygger huvudsakligen på de många fornlämningar som finns i Irsta socken med omnejd. Det beskrivs som en *fornlämningssmiljö som speglar bronsålderns och den tidiga järnålderns landskapsutnyttjande*. WSP konstaterar dock i sin översyn av riksintresset att det stora område som ingår i avgränsningen inte återspeglar motivet till utpekandet (2018). I detta sammanhang framstår planområdet som ett bra exempel på den problematik WSP lyfter fram eftersom det saknas fornlämningar från bronsåldern och den tidiga järnåldern. Området kring Olsta by är i betydligt högre grad präglad av de senaste tusen årens landskapsutnyttjande vilket också bekräftas av de arkeologiska undersökningar som genomförts. Planförslaget kommer således inte att påverka någon av de fornlämningar som utgör grunden för riksintresset Irsta och därmed inte heller möjligheten att uppleva bronsålderns och den tidiga järnålderns landskapsutnyttjande i riksintressets bemärkelse.

Bedömningen av planförslagets konsekvenser för riksintresset är att områdets värden kommer att förbli oförändrade vilket medför en neutral påverkan. Anledningen är att de fysiska uttryck – objekt, karaktärsdrag, strukturer, funktioner och samband – som gör den riksintressanta historien läsbar i landskapet kommer att finnas kvar även efter ett genomförande av planförslaget.

SAMLAD BEDÖMNING ENLIGT PLAN- OCH BYGGLAGEN 2 OCH 8 KAP.

Mot bakgrund av redovisningen ovan kan inte tillägget av ytterligare villor i Olsta anses kontroversiellt även om antalet kommer att flerfaldigas med planförslaget. Gestaltningen har en förankring i den mellansvenska byggnadskulturen men däremot inte byggnadstyperna och planområdets struktur. Området kommer i högre grad att upplevas som ett mindre villaområde på landsbygden än en traditionell by, men med det historiska perspektivet kan det också konstateras att Olsta inte längre representerar den typ av traditionell by den en gång var. Således finns inget konkurrensförhållande i mötet mellan gammalt och nytt. Påverkan sker istället främst på landskapsbilden när den nya bebyggelsen ersätter skogen i gränsen mot åkermarken i väster. Konsekvenserna blir dock begränsade till följd av de låga byggnadshöjderna och användningen av trä och slamfärg på fasaderna.

Den samlade bedömningen är att planförslaget är lämpligt med hänsyn till landskapsbilden och intresset av en god helhetsverkan enligt PBL 2 kap. 6§ och 8 kap. 9§.